

Дмитро СЕМКО (Київ)

Листування Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля

Листування Лазаря Барановича з Інокентієм Гізелем розкриває різні аспекти життя українського суспільства другої половини XVII століття. Непересічні особистості – Баранович і Гізель залишили свій відчутний слід в різних сферах життя українського суспільства – в церковній сфері, в українському літературному барокко, в політиці, як зовнішній, так і внутрішній, в освіті. Вихованці Київського колегіуму вони обидва продовжили свою освіту за кордоном, обидва викладали в Колегіумі і були його ректорами, обидва згодом обійняли високі церковні посади. Баранович і Гізель протягом майже півстоліття підтримували тісні дружні стосунки, вели жваве листування з різних приводів, інформуючи один одного про справи політичні, обмінюючись думками філософського характеру, спонукаючи один одного до літературної творчості. Схожість біографій, схожі політичні погляди, нарешті, схожі смаки та уподобання в літературі та мистецтві – все це стало фундаментом міцної дружби, яка тривала все життя.

Інокентій Гізель в Києві прийняв чернецтво і наприкінці 1630-х років вступив на навчання до Братської школи-колегіуму. Його обдарування помітив Петро Могила, тому в 1642 р., коли Могила відправив групу найталановитіших випускників школи для продовження навчання за кордоном, серед юнаків був і Гізель. Він потрапив до Замойської академії, навчався в Пруссії, в Ростокі. Після повернення до Києва Гізель почав викладати в Колегіумі, а в 1646 р. став ректором та ігуменом Братського Бого-

явленського монастиря (ці дві посади, за традицією, суміщалися, оскільки Колегіум розташовувався на території монастиря).

Майже так само склалася біографія і Лазаря Барановича. Він був вихідцем з Білорусії (народився бл. 1620 р., світське ім'я Лука), навчався у Київському колегіумі та був посланий Петром Могилою для завершення освіти у вищих школах (навчався у Калуській та Віленській академіях). З 1642 р. Баранович почав викладати в Київському колегіумі, а 1650 р. став ректором Колегіуму та ігуменом Братського монастиря, замінивши на цій посаді Інокентія Гізеля.

1650 р. Інокентій Гізель обрали ігуменом Кирилівського монастиря – ймовірно, братія вбачала в ньому особу, котора через свої зв'язки з політичною елітою зможе забезпечити права і власність монастиря та піднесе його духовне життя. При цьому Гізель ще деякий час залишався ректором Колегіуму та настоятелем Братського монастиря. Утім, управління Кирилівською обителлю було недовгим, оскільки в 1652 р. Гізель уже став ігуменом Микола-Пустинського монастиря. Причини цих переміщень залишаються нез'ясованими. Проте на посаді ігумена Кирилівського монастиря Гізеля в 1652 р. замінив саме Баранович. З кирилівських ігуменів 8 березня 1657 р. Баранович був хіротонований у єпископи Чернігівські та Новгород-Сіверські. В 1666 р. Лазар отримав титул Архієпископа.

У 1654 р. як уповноважений Київського митрополита Сільвестра Косова Гізель провадив переговори з російською делегацією щодо збереження прав і привілеїв Київської митрополії, її архієрейських домів, монастирів та церков, які були надані ще руськими та литовськими князями та польськими королями. Особливо обстоювалося канонічне право довічного перебування на духовних посадах і виборне право на них, невтручання в духовні суди митрополії, підпорядкування православної людності, яка залишилася на території Польщі, Київському митрополиту і, нарешті, найголовніше – залишення підпорядкування Київської митрополії Константинопольському Патріархату. Гізелю вдалося добитися підтвердження всіх означених прав, невтручання в церковні справи російської світської влади і тимчасового залишення

статусу Київської митрополії як підлеглої Константинопольському Патріархату¹. Баранович, як і Гізель, підтримував стосунки з царською адміністрацією і самим російським царем, неодноразово їздив до Москви, був учасником Собору 1666–1667 рр., постійно звертався задля вирішення церковних проблем та схвальних санкцій до московської світської й духовної влади. Однак дослідники підкреслюють, що все це було спровоковане намаганням митрополита Гедеона Святополка-Четвертинського цілком підпорядкувати Барановича своїй владі і численними утисками проти нього. Тим часом протилежна сторона доносила в Москву, що Баранович стверджує: „Надобно нам того, чтобы у нас в Малой России и нога московская не была”.

Упродовж 1656–1683 рр. Інокентій Гізель був архімандритом Києво-Печерського монастиря – ставропігії Константинопольського Патріархату. В політичному сенсі Гізель підтримував російський протекторат, а тому не визнав Гадяцького договору 1658 р. та не схвалював діяльності гетьмана Петра Дорошенка. Водночас Інокентій Гізель твердо відстоював традиційні права Київської митрополії. 1666 р. він попередив представника царської влади І. Леонтєєва, що в разі призначення в митрополити єпископа з Росії він з монахами зачиниться в обителі й не визнає його влади². Гізель активно виступав проти проекту Андрусівського перемир'я Московської держави з Польщею, за яким Київ мав перейти до Польщі. В цьому політичному погляді Гізеля і Барановича збігалися. Баранович так само наполегливо виступав проти умов Андрусівського договору, так само послідовно відстоював традиційні права і вольності українського духовенства. Багато років Баранович управляв Київською митрополією (1657 р. – по смерті Сільвестра Косова і до обрання 6 грудня Діонісія Балабана, 1659–1661 рр. – у період тимчасового залишення Києва Діонісієм Балабаном, 1670–1685 рр. – під час перебування митрополита Іосифа Тукальського та його наступників Антонія Винницького та Іосифа Шумлянського на території Польщі). Саме послідовна та незалежна позиція Барановича на посаді місцєблюстителя Київської митрополії дозволила обрати митрополита згідно з давніми правами українського духовенства,

хочі в супереччю до російського воєводи Бутурліна, який намагався змусити українських ієрархів збиратися на собор лише після дозволу царя і благословення Московського Патріарха. Врешті Баранович провів собор всупереч волі російських властей, і посприяв обранню на Київського митрополита Діонісія Балабана.

Літературна творчість стала ще одним підґрунтям довготривалих контактів між Барановичем та Гізелем, що знайшло своє відображення в їхній епістолярній спадщині. Інокентій Гізель найбільш прославився своїм повчальним твором „Мир с Богом человеку”, виданим у печерській монастирській друкарні 1669 р. (перевидання 1671 р.), у якому богослов розглядав поняття гріха та систему покути. Ця праця на Московському соборі 1690 р. під головуванням Патріарха Іосифа (Савьолова), постриженика й колишнього настоятеля Межигірського монастиря, була визнана найбільш шкідливою „з новотворних київських книг”³. Деякі дослідники перу Гізеля приписують також перший підручник з історії – „Синопис, или краткое собрание от различных летописцев о начале словяно-русского народа”, видрукований 1674 р. в печерській друкарні та багато разів передрукований Баранович також був чудовим проповідником та автором численних духовних творів, найвідомішими з яких є „Меч духовний” (К., 1666, 1679), „Трубы словес проповедных” (К., 1674, 1686), „Нова міра старої віри” (К., 1676, 1679 – польською мовою, відповідь на полемічний твір єзуїта П. Бойми). Він видав також кілька збірок віршів польською мовою („Лютня Аполонова” – 1671, „Книга смерті” – 1676, „У вінок Богоматері” – 1680, „П'ять нот” – 1680).⁴

Інокентій Гізель помер 18 листопада 1683 р. і був похований в Успенському соборі Печерського монастиря. На десять років пережив Баранович свого друга (помер 3 вересня 1693 р.).

Лисування Барановича і Гізеля нараховує 27 листів, 25 з яких належать Барановичу і лише два – Гізелю. Тематика листування надзвичайно широка – в листах обговорювалися справи політичні, церковні, господарські. Найраніший з збережених листів Лазаря Барановича до Інокентія Гізеля датовано 1663 роком. В листі, сповненому алегоріями та метафорами, Баранович намагається під-

тримати Гізеля, який сумував з приводу смерті одного зі своїх наближених ченців.

19 лютого 1666 р. Баранович звертається до Гізеля з проханням потурбуватися про мгарського ігумена Віктора Загоровського, який був несправедливо звинувачений у причетності до змови наказного гетьмана Якіма Сомка, за що був заарештований та доставлений до Москви. Баранович клопотався про звільнення отця Віктора перед царем і спонукає Гізеля потурбуватися про несправедливо засудженого перед єпископом Мефодієм, який був на той час місцеблюстителем Київської митрополії. Баранович пише: „Извольте, ваша пречестность, прикрыть странствующего и страждущаго брата нашего, отца игумена Виктора, сильным вашим заступничеством у его милости, отца епископа, а как лучше (это сделать), внушит вам природная ваша сострадательность к людям обиженным, в число которых примите и страдальца о. Виктора”⁵. Проте Баранович, очевидно, не дуже розраховував на заступництво єпископа Мефодія, знаючи, що Віктор Загоровський стояв на чолі опозиції духовенства до Мефодія, і саме він разом з ігуменом Видубицького монастиря Климентом Старушичем був посланий до гетьмана Сомка з проханням відсторонити Мефодія від керування справами митрополії і з проханням доручити місцеблюстителство митрополії Лазарю Барановичу. Тому в листі Баранович натякає, що Гізель може потурбуватися про звільнення Віктора Загоровського навіть і всупереч волі Мефодія.

У 1668 р. у Вільно вийшла „Stara wiara” Павла Бойми, націлена проти православ’я. Як зазначає М. Ф. Сумцов, це був сильний полемічний твір, вщент набитий різними схоластичними аргументами, посиленнями на св. письмо і отців церкви. Головна сила доводів звернена була на католицький догмат про сходження св. Духа і від Сина. Бойма рішуче стверджував, що православні тому дотримуються вчення про сходження св. Духа тільки від Отця, рівно як і в збереженні інших особливостей свого віровчення, що погано розуміють святе письмо, що між ними немає достатньо освічених людей. Всі ці думки Бойми дуже обурили Барановича⁶. „Держайте, благодетель мой, советую вам оттиснуть

Бойму, хотя бы из Киева без кия; побьют его порядочно и кии порфирианского дерева, вдоволь испортится у него крови; пусть только благополучно дело кончится”, – писав він І. Гізелю 31 серпня 1666 року⁷. Баранович і особисто виступив проти Бойми, і до того ж спонукав своїх друзів, І. Гізеля та І. Галятовського. На початку 1670 року готова в нього була перша частина „Нової віри” про зверхність папи. Відправляючи першу частину до Гізеля, Баранович писав: „Убедительно прошу вашу пречестность, благоволите принять в свое рассмотрение ответ мой на первую часть Боймы, который послал я к его милости отцу игумену Михайловскому и поправит в нем то, что требует поправки. – Спорный вопрос его не так пустой, чтобы нам, без вреда для себя, не отвечать на него, потому что он явно упрекает нас, будто у нас не много таких, которые умели бы разсуждать правильно; я ему по чести отплатил, не желая быть в долгу, а если в чем не соблюдене вежливости, то чтобы он не считал нас невеждами, я не прочь что либо и отрезать, так как и теперь праздник обрезания. – Пишу и другую часть, но не имею авторов [...]”⁸. У серпні 1671 року була готова і друга частина, про сходження св. Духа. Баранович пропрацював над своїм запереченням Бойми півтора роки. 13 серпня 1671 року Баранович писав: „От моей меры чуть не было мне мара. – Крепко памятно меня, что я корпел под нею полтора года, не имея у себя авторов, а пользовался только теми, которые у меня были”⁹.

Гізель видгукнувся на заклик Барановича. Його праця „Про істинну віру” була готова у 1671 році. Баранович ознайомився з нею в рукописі. В листі до Гізеля від 13 травня 1671 року Баранович писав: „Сочинение предостойное! Не стыдно пречестности твоей и подписаться своим именем под произведением своим. Надобно только слог смягчить, тем более, что самый предмет настоятельно этого требует, пусть себе они сердятся на авторов, откуда это заимствовано, а колкостей не примешивать; самый предмет доведет до бессилия противника; несколько резкий слог может повредить нашим православным в тамошних краях”¹⁰.

Повернувшись з Московського собору 1666–1667 рр., наслідками якого Баранович був незадоволений головним чином через

те, що на соборі повністю ігнорували специфічні проблеми української церкви, він ділиться з Гізелем своїми міркуваннями, щодо подій, які відбувалися на Соборі, хоч і зазначає, що „не все то можно доверить перу, что сказать можно”. Лазар був пригнічений падінням реформатора російської церкви і російської освіти Патріарха Никона. Він писав: „Зрелище было изумительное для глаз и ужасное для слуха. Я страдал и издыхал от ударов, нес ужасы и упал духом, когда погасло великое светило”¹¹. Зауважимо, що Лазар Баранович, єдиний серед присутніх на соборі ієрархів, не підписався під суворим вироком Патріарху Никону, хоч і вважав що Никона підвела його зарозумілість і зверхність. Баранович писав: „Бывшего патриарха низложило собственное упорство; он добровольно отказался от престола; всенародно в виду клира и народа, сложил с себя патриаршеския отличия, и что он сам отказался, в том дерзновенно и признание учинил, слагая причину удаления с престола на гнев царский; но смирение все бы победило”¹².

Бурхливі події 1668 року, коли під час повстання з українських міст були вигнані російські військові гарнізони та ліквідоване воєводське правління, напряду зачепило і Барановича. Залишаючись прихильником політичного союзу з Москвою, Баранович підтримував основну вимогу повстанців – ліквідацію в Україні російського воєводського правління. Проте прихильність до Росії не врятувала Барановича від каральної експедиції, здійсненої російськими військами. В листі до Гізеля архієпископ описував ці події так: „Щербатов¹³ ущербил в новгородском монастыре – троих не досчитались. Пресьтившись грабежами, хотели было захватить к себе и Турка (Барановича); но сбылось писание: он хромой (кто бы мог ожидать этого?) скочил как елень в город. Но это было только начало, а кончилось войной в Чернигове”¹⁴. Наслідки цієї війни були для Чернігова край важкими – захопивши місто, війська князя Г. Ромадановського, спустошили його і фактично всю Сіверщину, в тому числі і маєтки Чернігівської кафедри.

Неодноразово звертався Лазар Баранович до Інокентія Гізеля і з проханням редагувати свої твори. „Посилаю Аполлона¹⁵ моего отведать в печерской новой польской типографии. – Думаю, что

пречестность ваша, по отеческой и братской любви вашей ко мне, как не отказали мне в русской, так и теперь не изволите отказать в польской типографии, на что охотно, с уступкою своего права, соглашается и его милость отец Голятовский – Никогда не стыдился я отдавать сочинения свои на суд умов высших, и теперь тем же путем следую и, начиная с главы, от вашей пречестности, покорнейше прошу всех киевских отцев игуменов соблаговолить на досуге пересмотреть тетрадки с моими виршами; больше глаз, больше и увидят, а мои с некоторого времени, как песком засыпаны, могли чего и не досмотреть. Там я коснулся разных современных предметов, впрочем не резко. – Если же по усмотрению вашему, угодно будет что либо выбросить, то я охотно готов повиноваться и очень благодарен буду за ваше предостережение”¹⁶.

Проте, швидко надрукувати власні твори в лаврській друкарні Барановичу вдавалося далеко не завжди. Частково труднощі у виданні були пов’язані з браком паперу, про що часто згадують у листуванні і Баранович і Гізель, частково – з великою платнею, яку вимагала лаврська друкарня, частково, з відсутністю потрібних шрифтів. 17 серпня 1669 року Баранович нагадує Гізелю про свою книгу: „Особенное удовольствие доставили мне ваша пречестность своим уведомлением что вы, по отеческой своей милости, за благо разсудили содействовать мне в издании плохеньких стихов моих; вменяя себе в долг быть признательным, вместе с сим вторично покорнейше прошу вас о том, чтобы пегас мой спутанный ретивее вез фаэтонову колесницу в печерской типографии, – я со своей, а ваша пречестность с вашей стороны благоволите побудить его милость, отца ректора, чтобы он то, что вышпорил, прислал ко мне, а я всячески буду ему благодарен”¹⁷. Проте, справа, очевидно, не зрушила з місця, тому в 1670 році Баранович зазначає: „За старание вашей пречестности и его милости, отца ректора о моем Аполлоне, постараюсь всемерно отблагодарить вам моими услугами. – Весьма желаю себе того, чтобы на этих столпах церкви написано было еще больше, и покорно прошу охотно и впредь для Аполлона потрудиться, а насчет признательности моей – я готови до оков. По крайней мере, порадуйте меня, удрученногостоедоюи скорбями, хотя

отрывком Аполлонова стихотворения”¹⁸. Лише літом наступного року видання поетичної збірки Барановича добігло кінця, про що йдеться в листі від 1 червня 1671 року. Очевидно, що труднощі у виданні власних творів спонукали Лазаря Барановича до організації власної друкарні, яка розпочала свою роботу у 1674 році у Новгороді-Сіверському в згодом (1679) була переведена до Чернігова.

Наведені приклади, звичайно, не вичерпують всіх аспектів політичного, економічного та культурного життя, які знайшли своє відображення в листуванні Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля. Проте ґрунтовне дослідження епістолярної спадщини українського духовенства другої половини XVII століття дозволить заповнити наявні лакуни та створити комплексну картину життя українського суспільства означеного періоду.

¹ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005. – С. 169–170.

² Сумцов Н. Ф. К истории южно-русской литературы семнадцатого столетия. Вып. III. Иннокентий Гизель. К., 1884. – С. 12.

³ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005. – С. 170.

⁴ Там само. – С. 171–172.

⁵ Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1865. – С. 27.

⁶ Сумцов Н. Ф. К истории южно-русской литературы XVII века. Вып. I. Лазарь Баранович. – Х., 1885. – С. 129.

⁷ Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1865. – С. 30.

⁸ Там само. – С. 107.

⁹ Там само. – С. 151.

¹⁰ Там само. – С. 143.

¹¹ Там само. – С. 46.

¹² Там само. – С. 45.

¹³ Князь К. Щербатов був помічником князя Г. Ромадановського війська якого здійснювали наступ на Україну

¹⁴ Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1865. – С. 49.

¹⁵ Мова йде про поетичну збірку Л. Барановича „Лютня Аполлонова”.

¹⁶ Письма преосвященного Лазаря Барановича. Чернигов, 1865. – С. 75.

¹⁷ Там само. – С. 95.

¹⁸ Там само. – С. 106.